

Felemakeren Anders Heldal

– Hans virksomhet og plass i hardingfelas historie

Bjørn Aksdal

Anders Heldal (1811–1897) has been regarded as the foremost fiddle maker in Western Norway in the 19th century. He had a large production of Hardanger fiddles and has been considered a continuator of the fiddles made by Isak Botnen (1669–1759). In addition, he repaired and rigged fiddles for many of the leading musicians and violinists of the time. In connection with repairs, he often assembled parts from various instruments, used parts from older instruments in his own fiddles or made new parts for older fiddles, without this being stated on the repair note. To try to describe what characterizes Heldal's Hardanger fiddle production, I have reviewed and examined a larger selection of fiddles that were either signed by Heldal or were considered Heldal fiddles in connection with the Hardanger fiddle project in 1990s. I have measured and examined the size and shape of his fiddles, described important aspects of the construction of the fiddles, as well as identified and classified key decorative elements. On this basis, I have tried to find out and describe to which extent his fiddles continued the 18th century Hardanger fiddle types from Western Norway and especially Isak Botnen's fiddles. Finally, I have discussed what place Anders Heldal deserves in the historical development of the Hardanger fiddle in the 19th century.

My conclusion is that Anders Heldal in several areas represents a clear continuation of the Hardanger fiddles made by Isak Botnen. Heldal's fiddles are most similar to Isak Botnen's fiddles in the decor, especially when it comes to the fiddle head, the lines on the edges, the use of a center rose on the top, and the design of the fingerboard and string holder. If, on the other hand, we look at the size, shape and construction, the fiddles made by Johannes Bårdsen Tveit (1786–1847) have as much in common with Isak Botnen's fiddles as Heldal's instruments.

Innledende betraktninger

Anders Heldal (1811–1897) har av mange vært ansett som den fremste felemakeren på Vestlandet på 1800-tallet. Han hadde en stor produksjon av hardingfeler og bygde også fioliner. I tillegg reparerte han og rigget feler for mange av våre fremste spelemenn og fiolinister.

Mange har først og fremst sett på Heldal som en viderefører av felene til Isak Nielsen Botnen¹ (1669–1759) fra Kvam i Hardanger. Dette synet fikk også langt på vei støtte fra det store nasjonale Hardingfeleprosjektet² som ble gjennomført på 1990-tallet, og som konkluderer: «Mens Johannes Bårdsen Tveit i stor grad bygde på Tronda-felene som modell for sine instrumenter, er felene til Anders Heldal noe mer lik instrumentene til Isak Botnen i formen» (Aksdal 2009:149). Tronda-feler er en vanlig benevnelse på felene til Isaks Botnens sønn, Trond Isaksen Flatebø (1713–1772).

I vurderingen av Anders Heldals hardingfeleproduksjon, støter man imidlertid stadig på utfordringen å kunne fastslå hva som er Heldals arbeid og hva som er hentet fra andre instrumenter. Hardingfeleprosjektet oppsummerer dette slik: «Det kan synes som om han har brukt deler av eldre feler som utgangspunkt for flere av sine egne instrumenter, og da snakker vi særlig om Isak-feler og i noen grad også Tronda-feler (...) Hvorfor han har gjort dette, kan vi bare gjette, men det skaper utvilsomt en del problemer når man skal karakterisere Heldals produksjon» (op.cit. s. 149).

Ifølge den muntlige tradisjonen skal Heldal ha reparert og restaurert svært mange Isak- og Tronda-feler³, i tillegg til feler av Johannes Bårdsen Tveit (1786–1847). I forbindelse med disse og øvrige reparasjoner må han trolig flere ganger ha brukt deler fra eldre instrumenter i felene sine eller lagd nye deler til eldre feler, uten at dette er blitt skrevet på navneseddelen. Arne Bjørndal skriver: «Men han hadde det laget at han sette namnesetelen

1. Han ble født på fjellgården Skaar, og brukte selv navnet Isak Nielsen Skaar i ulike sammenhenger.
2. Du kan lese mer om dette i Aksdal 1999 og Aksdal 2009.
3. Felene til Isak Botnen, Trond Isaksen Flatebø og Johannes Bårdsen Tveit omtales i hardingfelemiljøet gjerne som Isak-feler, Tronda-feler og Tveita-feler.

sin utanpå den upphavelege, so det ofte var vandt å finna ut, kven meisteren var; men kjennarane såg det sjølv sagt» (Bjørndal 1949:3).

Målsetning

De spørsmålene som først og fremst søkes besvart i denne undersøkelsen er følgende: Hva er det som karakteriserer Anders Heldals felemakervirksomhet, i hvilken grad kan vi betrakte ham som en viderefører av de eldre vestlandsfelene, og særlig Isak Botnens feler, og hvordan kan vi plassere instrumentene hans når det gjelder utviklingen av hardingfela på 1800-tallet?

Undersøkelsen vil være et viktig bidrag til å skape en større helhet når det gjelder historien og utviklingen til hardingfela, samt til å belyse virksomheten til en svært produktiv og sentral felemaker, hvor vi tidligere har hatt lite empirisk forskning å støtte oss til. Samtidig har undersøkelsen en metodeutviklende betydning ved å bygge på og videreutvikle Hardingfeleprosjektets forskningsmetoder.

Det metodiske grunnlaget

For å beskrive hva som karakteriserer Heldals hardingfelebygging, og beskrive hvilken plass han har i hardingfelas utvikling, har jeg valgt å undersøke et større utvalg feler som enten er signert av Heldal eller ble tilskrevet ham av Hardingfeleprosjektet på 1990-tallet (Aksdal 1999 og 2009:15ff).

Som nevnt bygger undersøkelsen på den analysemetoden som jeg utviklet i forbindelse med Hardingfeleprosjektet og som er gjort rede for i boka *Hardingfela – felemakerne og instrumentets utvikling* (Aksdal 2009). I tillegg presenterte Asbjørn Storesund en metode for utregning av felenes overflatemål i en artikkel om trekk ved utviklingen av hardingfela i Telemark fram til 1870-årene (Storesund 1999).

Jeg har undersøkt hardingfelene til Heldal med tanke på størrelse og form, konstruksjon og dekor. For å angi størrelsen har jeg tatt utgangspunkt i lengden på felekroppen, overflatestørrelsen til felelokket, strengemensuren,

samt lengden på gripebrettet og strengeholderen. Formen er undersøkt ved å angi bredden (oppe, midten, nede), totalhøyden og hvelvingen på felekroppen. Når det gjelder selve konstruksjonen har jeg valgt å spesielt se på antallet strenger, lydhuslens utforming og plassering, samt skjefting, listing og utforming av bassbjelken. For å beskrive dekoren, har jeg konsentrert meg om felehodet, samt dekoren på gripebrettet, strengeholderen og felekroppen.

Denne metoden viste seg å fungere svært godt for det store materialet som ble undersøkt av Hardingfeleprosjektet. Erfaringene derfra tilsier derfor at metoden også bør kunne gi rimelig signifikante svar når det gjelder felene som er bygd av eller tilskrevet Anders Heldal. Den eventuelle svakheten ved metoden ligger først og fremst i at det i enkelte tilfeller kan være vanskelig å fastslå om det utelukkende er Heldals eget arbeid som ligger til grunn for ei fele, eller om det også handler om deler fra instrumenter bygd av andre felemakere. En slik usikkerhet bør imidlertid kunne fanges opp gjennom den kvalitative vurderingen av hardingfelene, med utgangspunkt i Hardingfeleprosjektets grundige analyser og vurderinger av dette materialet. På denne bakgrunn mener jeg at de 26 hardingfelene som enten er signert av eller tilskrevet Heldal, bør representere et tilstrekkelig materiale til å kunne anvende denne formen for kvantitativ metode med oppmålinger og detaljerte beskrivelser av felene som to sentrale punkter, nettopp fordi det i bunnen også ligger en grundig kvalitativ vurdering av hvert enkelt instrument.

I tilknytning til den komparative analysen er det også gjort nye undersøkelser av hardingfelene til andre felemakere. Dette gjelder først og fremst instrumentene til Isak Botnen og Johannes Bårdsen Tveit. I tillegg er en god del opplysninger om felene til et utvalg øvrige felemakere hentet fra registreringer og vurderinger gjort av Hardingfeleprosjektet på slutten av 1990-tallet (se Aksdal 2009).

Hvem var Anders Heldal?

Anders Askildsen Heldal var født 11. oktober 1811 i Hosanger på Osterøy, noen få mil nordøst for Bergen. Allerede 12 år gammel skal han ha lagd

seg ei lita fele og lærte deretter å spille av spelemenn i hjembygda. Denne fela ble ifølge Arne Bjørndal senere benyttet av spelemannen Martinus J. Gjelsvik (1826–1887) fra Lindås, en av de fremste felespillerne i Nordhordland. Fela ble deretter gitt videre til sønnen Isak Gjelsvik, som igjen ga den videre til sin sønn, Johan Gjelsvik (Brun Larsen 2011:48). Det er imidlertid lite som tyder på at Heldal kan ha lagd denne fela allerede i 1823.

Da Heldal var 15 år gammel dro han til Bergen og begynte som læresvenn hos «Violinmager» Rasmus Cornelius Andersen Kleive (1798–1833) i Rentesmuget, sønn av felemakeren Anders Rognaldsen Kleive (1761–1807). Etter at Rasmus Kleive døde i 1833, startet Anders Heldal en egen forretning i lokalene. Arne Bjørndal skriver: «Det gjekk snart gjetord om felene hans. Etter kvart fann dei fleste felespelarane på Vestlandet vegen til Anders Heldal. Men felone hans for og til Telemark og Valdres. Ein telemarking tinga eingong heile seks instrument av Heldal. Ikke so fåe av felone hans kom til Amerika» (Bjørndal 1949:3).

Det beste markedet til Heldal var likevel Vestlandet, hvor de fleste spelemennene ifølge Arne Bjørndal skal ha eid Heldal-feler (ibid.). Selv om dette sannsynligvis er en overdrivelse, er det liten tvil om at mange spelemenn i Vestlandsbygdene skaffet seg ei Heldal-fele. Spesielt fant mange av felene hans veien til Sunnfjord og Sogn, men en god del ble også solgt til Voss, Hardanger og Nordhordland. Som regel kostet Heldal-felene en til to spesidaler, mens noen gikk billigere (ibid.).

Anders Heldal. Foto: Arne Bjørndals samling, UiB.

Peder Straumen. Foto: Arne Bjørndals samling, UiB.

Hardingfele, Anders Heldal 1870. Foto: Hardingfeleprosjektet.

Anders Heldal var selv en meget habil spelemann. Blant dem som lærte flere slåtter av ham, var spelemannen Peder Straumen (1854—1944) fra Solund i Sogn (op.cit. s. 6). Mange mener at springaren *Heldalen*, som særlig har vært mye brukt i Sogn, Sunnfjord og Nordhordland, har sitt navn etter felemakeren (op.cit. s.9f). Slåtten er nedtegnet i Hardingfeleverket etter Lars Rongved (Band IV, nr. 70). I Hardingfeleverket finnes det også en halling i 2/4 etter Ola Ådnekvam i Masfjorden med navn *Heldalen* (Band

III, nr. 155k). Ifølge Arne Bjørndal har også denne slått en navnet sitt etter felemakeren (Bjørndal 1949:235).

Den senest daterte Heldal-fela vi kjenner til, stammer fra 1895, da han var 84 år gammel. I folketellingen for Bergen i 1891 er han titulert «Fiolmagermester», mens han i de tidligere kildene er benevnt som «Violinmager» eller «Fiolinmager». Heldal døde i Bergen i 1897, 86 år gammel, og ble begravd fra Domkirken.

For ytterligere biografiske opplysninger om Anders Heldal viser jeg til min artikkel i bladet Folkemusikk nr. 3/2022, hvor jeg har skrevet en populariserende framstilling av Heldals virksomhet og plass i hardingfelas utvikling.

Heldals feler – en gjennomgang av undersøkelsen

Som jeg har redegjort for tidligere har jeg undersøkt instrumentene til Anders Heldal med tanke på størrelse og form, konstruksjon og dekor. Det er undersøkt totalt 26 hardingfeler og en fiolin av ham. Noen få av hardingfelene mangler imidlertid enkelte mål og beskrivelser fordi de enten er blitt registrert av andre personer eller er beskrevet med relativt få opplysninger i en museumskatalog. Disse felene representerer kun et lite mindretall av hele materialet. I tillegg kjenner vi til minst syv andre Heldal-feler, hvorav tre er omtalt i museumskataloger uten ytterligere opplysninger (Halle, Basel), en er rapportert som tapt (Brussel), og fire er i privat eie i Norge eller USA. Seks av 26 hardingfeler er ikke signert og datert, men er vurdert som Heldal-feler av Hardingfeleprosjektet på 1990-tallet.

De daterte felene strekker seg over perioden fra 1850 til 1895, da han var hele 84 år gammel. Datering på fela fra 1850 er imidlertid litt usikker, fordi årstallet inne i fela muligens kan leses som 1830, selv om dette er mindre trolig. Det er litt overraskende at ingen andre av de undersøkte felene hans er datert tidligere enn 1850. Arne Bjørndal skriver at det skal finnes ei fele av Heldal datert 1839 i Universitetsmuseet i Bergen (Bjørndal 1949:3), men Hardingfeleprosjektet fant ingen Heldal-fele med en slik datering da vi undersøkte hardingfelene i museet på 1990-tallet.

Det skal imidlertid finnes en Heldal-fele i privat eie i Wisconsin, USA som skal stamme fra 1840-årene. I tillegg hadde musikkinstrumentmuseet i Brussel en Heldal-fele datert 1851 som ble registrert tapt i 1980, mens Händel-museet i Halle i Tyskland har ei fele fra 1853. Den ene fiolinen vi kjenner til fra Heldal er datert 1856.

Fordelingen av felene til Heldal etter byggeår, er følgende:

<i>Periode</i>	<i>Reg. feler</i>	<i>Ureg. feler</i>	<i>Fioliner</i>
1840—1849	0	1	0
1850—1859	2	2	1
1860—1869	4	0	0
1870—1879	2	0	0
1880—1889	6	2	0
1890—1897	6	1	0
Udaterte	6	2	0

Felenes størrelse og form

Størrelsen

Total lengden på felene til Heldal varierer mellom 55,7 og 59,1 cm, med 57,4 cm som gjennomsnitt. Felene fra 1850-årene har kortest gjennomsnittslengde (55,7 cm), mens instrumentene fra 1890-årene er lengst (58,1 cm). Han ser ut til å øke lengden på felene sine fra ca. 1860. Deretter er lengden stabil på ca. 57,5 cm fram til 1890-årene, da lengden igjen øker. Lengst er ei fele fra 1895 (59,1 cm), mens to de to eldste instrumentene fra 1850 og 1851 og en av de udaterte felene er kortest (55,7 cm)

Lengden på selve felekroppen varierer mellom 33,3 og 36,3 cm, med 34,7 cm som gjennomsnittslengde. Også her finner vi de korteste kroppene på felene fra 1850-årene (33,9 cm), mens de lengste kroppene opptrer både i 1870- og 1890-årene (35,2 cm). Det ser ut til at det først og fremst er halsen, og ikke selve felekroppen, som gjør at total lengden på felene øker fram til 1890-årene. Det er spesielt ett instrument som gjør at gjennomsnittslengden på felene fra 1850-årene blir såpass kort. Dette gjelder den

omtalte fela fra 1850, som eventuelt kan være datert 1830 (33,3 cm). Den andre fela fra dette tiåret er 34,4 cm lang og ligger nært opp mot gjennomsnittslengden. Lengst felekropp har ei fele datert 1894 (36,3 cm).

Når vi snakker om størrelse på et instrument, er det ikke bare lengden, men også bredden som vil være en relevant faktor. Felekroppen er imidlertid konstruert slik at bredde ikke er noe entydig begrep, fordi fela både har et største øvre og et største nedre breddemål, samtidig som innsvingingen av kroppen på midten, den såkalte c-buen, skaper et tredje, minste breddemål. Forholdet mellom de tre breddemålene er først og fremst et spørsmål om form, mens summen av de tre breddemålene er et kriterium for størrelse. Derfor har jeg etablert følgende metode for å sammenligne størrelsen på hardingfelene: Vi summerer de tre breddemålene og dividerer summen på tre for å få fram et gjennomsnittlig breddemål. Så multipliserer vi breddemålet med lengden på felekroppen og får fram et overflatemål. Denne metoden for utregning av overflatemål har ved kontrollmålinger (Storesund 1999) vist seg å gi et resultat som vil ligge ca. 5 % for høyt, og overflatemålet er derfor korrigert ned med denne prosentsetsatsen. Formelen blir da slik: *Breddemål (øvre + midtre + nedre): 3 x korpuslengde x 95 % = overflatemål*

Overflatemålet på hardingfelene til Heldal angitt i cm² varierer fra 456 (1850) til 528 (1895), med 490 som et gjennomsnitt. Lavest gjennomsnittsmål finner vi på felene fra 1850-årene med 472, mens felene fra 1890-årene ligger høyest med 504. Nok en gang ser vi en økning i størrelsen fra 1850- til 1860-årene, før overflatemålet stabiliserer seg og øker først igjen i 1890-årene.

Når det gjelder strengemensuren forholder det seg stort sett på samme måte, men her øker ikke mensurlengden i 1890-årene. Mensuren ligger derimot omtrent på samme nivå (ca. 27 cm) i perioden fra 1860 til 1897. Kortest mensur har ei fele fra 1868 (25,8 cm), mens den lengste strengelengden finner vi på et instrument fra 1862 (28,4 cm).

Gripebrett og strengeholder

Av de 26 Heldal-felene som er med i denne undersøkelsen, er lengden på gripebrettet oppgitt på 22 av instrumentene og strengeholderen på 21 instrumenter. Hovedårsaken til dette er at noen av Hardingfeleprosjektets re-

gistreringer, som ble utført av flere ulike personer, ikke inneholder disse målene. I tillegg er målene på to av museumsinstrumentene ikke oppgitt i museets registreringer.

Lengden på gripebrettet forholder seg stort sett på samme måte som mensuren. De undersøkte gripebrettene varierer fra 18,3 til 22,1 cm, med 19,7 cm som gjennomsnittsmål. Kortest er gripebrettene fra 1850-årene (18,7 cm) og 1860-årene (19,4 cm), mens de senere brettene ligger på rundt 20 cm i gjennomsnittslengde.

Strengeholderne er noe mer problematiske å vurdere siden enkelte av dem kan være byttet ut på et senere tidspunkt. Lengden på strengeholderne spenner fra 11,3 til 13,8 cm. Lengst gjennomsnittslengde har strengeholderne fra 1890-årene (13,2 cm), mens strengeholderne på felene fra perioden 1850 til 1890 jevnt over ligger på drøyt 12 cm.

Formspørsmålet

Et viktig kriterium for formen til ei fele, er relasjonen mellom lengden og bredden på felekroppen. Dette gjelder både bredden i forhold til lengden og det innbyrdes forholdet mellom de tre breddemålene som er vist ovenfor: største øvre breddemål, minste breddemål ved midten, og største nedre breddemål. For Anders Heldals hardingfeler er den relative bredden på felekroppen uttrykt i breddetall, dvs. prosenttallet av lengden på felekroppen, slik:

<i>Datering</i>	<i>Øvre breddemål</i>	<i>Midtre breddemål</i>	<i>Nedre breddemål</i>
1850-årene	43	31	57
1860-årene	44	30	55
1870-årene	41	31	54
1880-årene	43	31	54
1890—1897	43	31	54
Udaterte	43	32	54
Gjennomsnitt	43	31	55
Variasjon	40–45	28–33	52–56

Tabellen viser at breddemålene er relativt stabile fra 1850 og helt fram til 1897, bortsett fra den nedre bredden, som er noe større på de eldste felene

enn dem fra etter 1870. Også den øvre bredden er litt større i denne perioden, men er klart minst på felene fra 1870-årene. Formen på Heldal-felene har med andre ord endret seg relativt lite over tid, men viser en liten utvikling i retning av feler som er litt smalere i formen, spesielt nederst.

Høyde og hvelving

Et annet viktig kriterium for formen på felene er i hvor stor grad lokket og bunnen er hvelvet. Ved observasjon får man et klart inntrykk av at de gamle hardingfelene er atskillig høyere hvelvet, dvs. rundere i formen, enn de moderne hardingfelene. For å kunne få mer objektiv informasjon om hvelvingen, har jeg etablert to måter å regne ut det jeg betegner som relativ hvelving. Først beregner jeg hvelvingen på fela ved å måle den maksimale høyden fra lokk til bunn og deretter trekke fra sarghøyden. Men fordi hvelvingen også må ses i forhold til størrelsen på fela, vil den relative hvelvingen beregnes ved å dividere overflatemålet med hvelvingshøyden. Formelen blir da slik: *Overflatemål/hvelving (total høyde - sarghøyde midten) = formtall 1*

Desto lavere formtall 1 er, desto større er hvelvingen på lokk og bunn i forhold til lokkets overflatemål. Her elimineres altså sargen som kriterium for hvelving. Men fordi også sarghøyden kan spille en viktig rolle for vår oppfatning av felas form, har jeg etablert en alternativ formel: *Overflatemål/total høyde = formtall 2*

Jo lavere formtall 2 er, jo større er felas totalhøyde i forhold til lokkets overflatemål (uavhengig av sarghøyden). Et relativt avvik mellom formtall 1 og formtall 2 vil derfor innebære at sargen utgjør en større eller mindre andel av felas totalhøyde.

<i>Datering</i>	<i>Formtall 1</i>	<i>Formtall 2</i>
1850-årene	12,3	8,2
1860-årene	14,9	7,8
1870-årene	14,4	7,3
1880-årene	14,9	7,3
1890—1897	14,9	7,1
Udaterte	15	7,8
Gjennomsnitt	14,4	7,4
Variasjon	11,7–18,7	6,5–8,6

Lavest formtall 1 (høyest relativ hvelving) har tre feler fra 1850 (11,7), 1865 (12,1) og 1884 (12,4), mens tre instrumenter fra 1881 (18,7), 1862 (17,2) og 1894 (17,2) har den laveste hvelvingen, dvs. at de er flatest i formen. Ser vi materialet under ett, ser vi at hvelvingen er relativt konstant, med unntak av felene fra 1850-årene, som er noe høyere hvelvet.

Når det gjelder formtall 2, er det de samme instrumentene som skiller seg ut med høyest og lavest relativ hvelving, men her har felene byttet innbyrdes rangering med fela fra 1864 som den høyest hvelvete og felene fra 1862 og 1894 som de med lavest hvelving. Det er som nevnt de ulike sarghøydene som fører til denne forskjellen.

Ser vi kun på høyden, varierer Heldals hardingfeler fra 60 til 74 mm, med et gjennomsnitt på 66,3 mm. Høyest er felene fra 1850-årene, med 68 mm. I 1860-årene ligger gjennomsnittshøyden på 67,3 mm, men reduseres deretter til ca. 66 mm.

Noen enkeltinstrumenter skiller seg ut ved å være ekstra høye eller veldig lave. De høyeste felene er datert 1865 (74 mm), 1884 (71 mm) og 1850 (70 mm), mens de flateste felene er fra 1862, 1881 og 1894 (alle 60 mm). I tillegg er tre av de udaterte felene svært lave med en høyde på 60–62 mm.

Materiale

Lokket på felene til Heldal er lagd av furu, mens bunnen vanligvis er lagd av svartor eller noe sjeldnere av bjørk eller rogn. Til sarger og hals brukte Heldal gjerne bjørk eller hassel.

Felenes konstruksjon

Antall strenger

Av de 26 undersøkte hardingfelene har 20 feler fire understrenger. Fire feler har fem understrenger, hvorav ei av disse på et senere tidspunkt har fått tilført en sjettestreng (udatert). De tre øvrige felene med fem understrenger er datert 1850, 1868 og 1890. Ei fele har seks understrenger (udatert), og ei har hele syv underliggende strenger (udatert). Ingen av hard-

ingfelene til Heldal har færre enn fire understrenger. Det kan ikke spores noen utvikling over tid når det gjelder antallet strenger.

Lydhullenes utforming og plassering

For mange er lydhullene et viktig kriterium for vurderingen av ei fele. Det handler både om selve utformingen, men også hvordan lydhullene er plassert på felelokket. Vi skal først se litt på utformingen av lydhullene på Heldals hardingfeler.

<i>Datering</i>	<i>Lydhullenes lengde i mm</i>	<i>Lydhullets høyde i mm</i>
1850-årene	91	10
1860-årene	83	7,5
1870-årene	78	8
1880-årene	78	9
1890—1897	85	7,3
Udaterte	83	8,3
Gjennomsnitt	83	8,4
Variasjon	73–91	5–12

Som vi ser varierer lenden på lydhullene fra 73—91 mm, med et gjennomsnitt på 83 mm, mens lydhullåpningen på bass-siden (venstre side)⁴ varierer mellom 5 og 12 mm, med et gjennomsnitt på 8,4 mm. Vi ser at lengden på lydhullene er størst i 1850-årene, for så å minke gradvis fram til 1870- og 1880-årene. Men så øker lengden igjen i 1890-årene.

Når det gjelder høyden til åpningen på lydhullet, er denne størst på felene fra 1850-årene, mens den er aller minst i 1890-årene.

Plasseringen av lydhullene er beskrevet ut fra to kriterier. Jeg har først målt avstanden fra lydhullets begynnelse opp til øvre kant av lokket. Her har jeg valgt å operere med avstanden fra høyre lydhull (diskantsiden) på felene, selv om kontrollmålinger har vist at avstanden kan avvike noe ned til høyre og venstre lydhull. I tillegg har jeg målt minste (øverste) og største (nederste) avstand mellom de to lydhullene for å kunne beskrive lydhullenes vinkling.

4. Høyden på lydhullåpningen på bass-siden regnes å være den mest stabile.

<i>Datering</i>	<i>Lydhull - kant</i>	<i>Øvre avstand</i>	<i>Nedre avstand</i>
1850-årene	124	35	127
1860-årene	135	43	125
1870-årene	136	44	125
1880-årene	137	40	123
1890—1897	134	40	127
Udaterte	134	42	126
Gjennomsnitt	133	41	126
Variasjon	123–141	30–46	121–130

Når det gjelder plasseringen, er lydhullene gjennomsnittlig skåret ut 133 mm ned på lokket målt fra øvre kant. Men på felene fra 1850-årene er avstanden opp til kanten i gjennomsnitt kun 124 mm. Det er felene fra 1880-årene som har lydhullene plassert lengst ned på lokket.

På felene fra 1850-årene ser vi at den øvre avstanden mellom lydhullene er atskillig mindre enn på de senere felene. Nederste avstand er imidlertid stort sett den samme, noe som betyr at lydhullene på de eldste felene til Heldal skrår mer utover, mens de på de senere felene ligger noe mer parallelt. Dette gjelder aller mest felene fra 1870-årene. Vi kan også fastslå at avstanden mellom lydhullene varierer noe mer øverst enn nederst.

Skjefting, listing og bassbjelke

Alle de undersøkte felene er skjeftet med en tunge som løper fra halsen og ned i bunnen av fela. På ei av de udaterte felene er det i tillegg innlagt en form for halskloss, men denne er trolig limt inn på et senere tidspunkt, helst under en reparasjon. Alle felene til Heldal har bassbjelken skåret ut av lokket og ikke som en separat innlimt del.

Hele åtte av de 22 instrumentene hvor dette er undersøkt, har innlagte lister langs kantene, mens 14 av felene mangler slike lister. Felene med listing er datert 1850 —1892, mens tre av dem er udaterte. De er grunn til å bemerke at alle de fire eldste felene har listing, mens det kun er ei fele datert senere enn 1865 som har lister. Dette er en sterk indikasjon på at listene må være tilført på et senere tidspunkt, trolig ved ulike reparasjoner. Til sammenligning listet ikke den kjente felemakeren Knut Ellefsen Stein-

tjønndalen (1850–1902) fra Bø i Telemark noen av instrumentene sine, og listing av hardingfeler var generelt svært sjeldent før nærmere 1900.

Hardingfeledekoren

Felehodene

Hele 21 av de undersøkte Heldal-felene har snekke som ender i en skroll. Fem av felene har et kvinnehode på enden av snekka. Disse felene er fra henholdsvis 1862, 1865, 1884 og 1892, mens en er udatert. I tillegg har jeg fått tilsendt bilder fra Minnesota, USA av ei Heldal-fele med kvinnehode. Disse felehodene sprer seg over en periode på hele 30 år fra 1862 til 1892 og opptrer tilsynelatende noe tilfeldig i materialet. De representerer således ikke noe han gjorde i en spesiell periode. Kvinnehodene på Heldal-felene representerer to forskjellige stiler, noe som kan styrke mistanken om at enkelte av dem kan være hentet fra feler bygd av andre felemakere. Det er spesielt Isak Botnen som har vært kjent for å utstyre mange av felene sine med kvinnehoder.

*Kvinnehode i Isak-stil, Anders Heldal
1884. Foto: Bjørn Aksdal.*

*Atypisk kvinnehode, Anders Heldal
1892. Foto: Bjørn Aksdal.*

Gripebrett og strengeholder

I boka *Hardingfela – felemakerne og instrumentets utvikling* redegjorde jeg for hovedtypene av dekor på gripebrett og strengeholder på de eldre hardingfelene. I tillegg har vi en kategori med udekorert eller påmalt gripebrett og/eller strengeholder (Aksdal 2009:190ff).

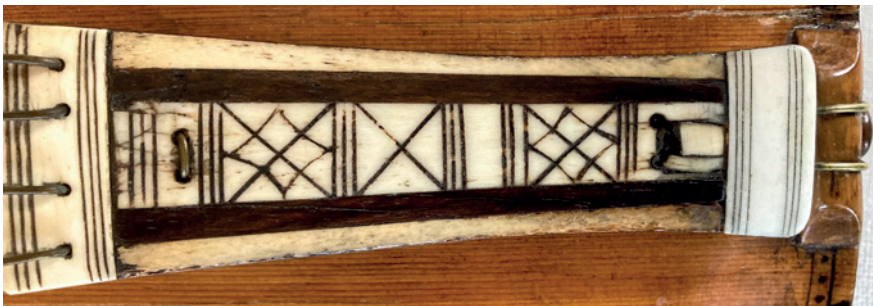
Type 1a: Gravert hel beinplate

Denne typen gripebrett benytter gravering som teknikk og hel beinplate som materiale. De inngraverte motivene består hovedsakelig av geometriske motiver som kryss, sirkler, trekant, spydmotiver, romber, kryssdekor, rute-motiver, tverrstreker eller geometriske border.

Blant Heldals hardingfeler finner vi kun ett instrument som har denne dekorformen både på gripebrett og strengeholder. Det dreier seg om ei av de udaterte felene. Gripebrettet har en blanding av inngraverte romber og kryss, mens strengeholderen har inngraverte sirkler med seksbladrosen inni.

Type 1b: Gravert beinplate med innlagte kantfelter

Denne typen representerer en variant av forrige kategori. På mange av felene hvor motivene er gravert inn, dekker ikke beinplaten hele gripebrettet, men opptrer som midtfelt. Det er i tillegg lagt inn materiale på begge sidene, gjerne i form av større langsgående felter. Disse er vanligvis gjort i mørkt tre eller horn, men også perlemor er av og til brukt når sidefeltene er mer sammensatt. Også når beinplaten fungerer som midtfelt, er det de geometriske figurene som dominerer.

Strengeholder type 1b, Anders Heldal 1892. Foto: Bjørn Aksdal

Denne dekortypen er den klart vanligste på Heldals hardingfeler og opptrer på hele 17 av de 24 instrumentene hvor dette er undersøkt. Disse har dateringer fra 1850 til 1894. 15 av felene har denne dekoren både på gripebrett og strengeholder, ei har den kun på gripebrettet, mens ei har den bare på strengeholderen. På ei fele datert 1860 består gripebrett og strengeholder av en blanding av denne og den neste kategorien dekor.

Type 2: Mosaikk innlagt på tresokkel

Denne kategorien gripebrett/strengeholder har vanligvis en treplate som sokkel. Oppå treplaten er det bygget opp en overflate ved å lime sammen små biter av bein, tre eller perlemor som mosaikk som skaper ulike geometriske figurer. Dette handler helst om lange rektangler, sjakkbrettmønstre, vifter eller avlange trekanter i spydform.

Gripebrett type 2, Anders Heldal 1894. Foto: Bjørn Aksdal.

På Heldals hardingfeler finner vi denne dekoren på syv instrumenter. Fem av disse har den både på gripebrett og strengeholder, ett instrument har dekortypen kun på gripebrettet, mens ei fele har den bare på strengeholderen. Dateringene på felene med denne dekoren strekker seg fra 1860 til 1895.

Type 3: Nedfelling i tre eller horn

Denne formen for dekor på gripebrett/strengeholder har små biter av perlemor, bein, tre eller horn nedfelt i en plate av hardt tre eller horn. Bitene er satt sammen slik at de danner forskjellige figurer, som regel blomster eller bladfigurer. Vanligst er utvilsomt åttebladrosen, men vi finner også nedfelte rankemotiver og geometriske figurer.

To av de undersøkte Heldal-felene har denne dekoren, en av dem både på gripebrett og strengeholder, og en kun på strengeholderen. De to felene er datert 1862 og 1884.

Type 4: Udekorert eller påmalt gripebrett

Udekorerte eller påmalte gripebrett opptrer gjerne i kombinasjon med en av de tidligere nevnte dekortypene og representerer som regel halve gripebrettet. Det dreier seg nærmest alltid om den nedre delen av brettet (nærmest sadelen) og opptrer her i form av en beinplate eller en malt treplate.

Heldal har ett instrument med denne typen gripebrett. Nærmest stolen er det her innfelt små trekanter i perlemor. Strengeholderen på denne fela, som er datert 1862, er av type 3.

På fela datert 1884 er gripebrettet og strengeholderen neppe gjort av Heldal, og må trolig være lagd i Telemark. Det samme gjelder strengeholderen på fela fra 1862, mens gripebrettet mest sannsynlig er av noe nyere dato.

Gripebrett, trolig uoriginalt, Anders Heldal 1884. Foto: Bjørn Aksdal.

Felekroppen

De aller fleste av Heldals hardingfeler har ytre kantstreker påtegnet med tusj som dekor både på lokk og bunn. Når det gjelder lokket, finnes kantstreker på hele 23 av de 24 undersøkte felene, hvorav 16 har to parallelle streker med et felt mellom som enten er utfylt med strek- eller prikkdekor utført med tusj (14) eller har små innlagte trekantbiter av perlemor (2). Slike finner vi på felene fra 1862 (lokk), 1870 (bunn) og 1876 (lokk) og

kan godt være gjort originalt av Heldal, selv om dette ikke finnes på de øvrige felene hans.

De samme 23 felene som har kantstreker på lokket, har tilsvarende på bunnen, og hele 18 av disse har to parallelle kantstreker med utfylte felt mellom. På to av disse er det lagt inn perlemor i feltene. Ei fele har innlagt perlemor i kantene både på lokk og bunn, mens to feler har perlemorinnlegg enten på lokk eller bunn. 12 av felene til Heldal er utstyrt med en

Kantdekor uten utfylling, Anders Heldal 1894. Foto: Bjørn Aksdal

Kantdekor med utfylling, Anders Heldal 1890. Foto: Bjørn Aksdal.

Midtrose, Anders Heldal 1894. Foto: Bjørn Aksdal.

Felekropp med Telemark-rosing, Anders Heldal 1884. Foto: Bjørn Aksdal.

karakteristisk midtrose på lokket, mens ingen har dette på bunnen. Noen ytterligere dekor finner vi vanligvis ikke på felekroppene hans.

Ei fele, datert 1884 skiller seg klart ut ved å ha en form for Telemark-rosing i moderne stil både på lokk og bunn, samt på sargene, som ellers er udekorert på Heldal-feleene. Mye kan tyde på at dette kan være et instrument som Heldal har hatt til reparasjon, men likevel har satt inn navneseddelen sin i.

Det er hovedsakelig i dekoren på Heldal-feleene at vi kan finne avvik som tyder på at deler av disse kan være hentet fra instrumenter bygd av andre felemakere. Forskjellene i konstruksjon skyldes nok heller at feleene har gjennomgått reparasjoner eller oppgraderinger på et noe senere tidspunkt.

Heldals fiolinbygging

Som tidligere nevnt, kjenner vi kun til en eneste fiolin fra Heldals hånd. Dette instrumentet er datert 1856. Sammenligner vi fiolinen med Heldals hardingfeler, ser vi at han skiller klart mellom de to instrumenttypene i felebyggingen sin. Fiolinen er skjefitet med en halskloss limt sammen med halsen, den er listet og bassbjelken er innfelt på undersiden av lokket, slik det var vanlig å bygge fioliner på denne tiden. Derimot er kroppslengden kun 34,9 cm, noe som faktisk er noe kortere enn på hardingfelene han bygde i 1870- og 1890-årene, og bare 2 mm lengre enn gjennomsnittslengden til hardingfelene hans.

Fiolin, Anders Heldal 1856. Foto: Bjørn Aksdal.

Ser vi på breddemålene, er fiolinen noe bredere ved skuldrene, en tanke smalere ved midten (c-buen) og ganske lik eller en tanke bredere på nedre del. Overflatemålet til fiolinen er 507 cm², mens gjennomsnittsmålet på hardingfelene hans ligger på 489 cm². Fire av hardingfelene hans er imidlertid større enn fiolinen (515–528 cm²).

Som ventet viser formtallene at fiolinen til Heldal er en god del mindre hvelvet enn de aller fleste hardingfelene hans. Men her varierer tallene en god del, og fem av hardingfelene har en ganske lik eller enda mindre hvelving enn fiolinen. Høyden på fiolinen er noe mindre enn på hardingfelene,

men seks av disse felene er tilnærmet like lav som fiolinen. Fiolinens sarger har relativt lik eller litt lavere høyde enn på hardingfelene.

Lydhullene på fiolinen er skåret ut 150 mm ned på lokket målt fra øvre kant. Hardingfelene har lydhullene plassert noe høyere på felekroppen og begynner gjennomsnittlig 133 mm ned på lokket. Lengden på fiolinens lydhull er 82 cm, noe som er tilnærmet det samme som på hardingfelene (83 cm). Høyden på lydhullene er imidlertid langt mindre på fiolinen (2 mm) enn på hardingfelene (84 mm), noe som er en normal forskjell mellom en fiolin og en hardingfele.

På hardingfelene er den øvre avstanden mellom lydhullene gjennomsnittlig 41 mm (30–46 mm), mens den på fiolinen er 39 mm. Nederste avstand er henholdsvis 126 mm og 130 mm (121–130 mm). Vinklingen på lydhullene er derfor relativt lik på fiolinen og de fleste av hardingfelene hans.

En komparativ analyse med utgangspunkt i Heldal-felene

Som tidligere nevnt, har Heldal vært regnet som en viderefører av felene til Isak Botnen. I følge tradisjonen skal han også ha reparert og restaurert en rekke Isak- og Tronda-feler, og av og til skal han også ha benyttet deler fra disse felene i sine egne signerte instrumenter. For å kunne vurdere sannhetsgehalten i disse teoriene, har jeg oppsummert en del aspekter ved Heldals feler og deretter sammenlignet disse med Isak Botnens feler. I tillegg har jeg til en viss grad trukket inn felene til Trond Isaksen Flatebø og spesielt Johannes Bårdsen Tveit i disse sammenligningene. For noen av stiltrekkene har jeg også sett nærmere på felene til to andre felemakere på Vestlandet omkring 1800, Anders Leite og Anders Kleive, samt til Erik Johnsen Heland fra Bø i Telemark, som startet opp med felemakervirksomheten sin i løpet av 1830-årene. Dette har jeg gjort for å kunne plassere Anders Heldals instrumenter i en større sammenheng når det gjelder utviklingen av hardingfela.

Størrelse og form

Undersøkelsen min viser at lengden på felene til Heldal varierer mellom 55,7 og 59,1 cm, med 57,4 cm som et gjennomsnitt. Felene fra 1850-årene har kortest gjennomsnittslengde (55,7 cm), mens instrumentene fra 1890-årene er lengst (58,1 cm). Han synes å øke lengden på felene fra ca. 1860, men holder deretter lengden stabil på ca. 57,5 cm helt fram til 1890-årene, da lengden igjen øker.

Ser vi kun på selve felekroppen, varierer lengden mellom 33,3 og 36,3 cm, med 34,7 cm som gjennomsnittslengde. Også her finner vi de korteste kroppene på felene fra 1850-årene (33,9 cm), mens de lengste kroppene finnes både fra 1870- og 1890-årene (35,2 cm). Det ser derfor ut til at det først og fremst er halsen og ikke selve felekroppen som gjør at totallengden på felene øker fra 1860- og fram til 1890-årene.

Korpuslengde i cm

<i>Felemaker</i>	<i>Gjennomsnitt</i>	<i>Variasjon</i>
Isak Botnen (1669–1759)	34,4	30,4–35,6
Trond Flatebø (1713–1772)	33,8	32,3–35,5
Johannes B. Tveit (1786–1847)	34,4	33,4–35,5
Anders Heldal (1811–1897)	34,7	33,3–36,3
Erik J. Helland (1816–1868)	34,3	30,9–37,0

Tabellen viser at Heldals hardingfeler har en gjennomsnittlig kroppslengde som ligger så vidt over lengden på felekroppene til Isak Botnen, Johannes B. Tveit og til en viss grad også Erik Johnsen Helland, mens felene til Trond Flatebø gjennomsnittlig er noe kortere. Gjennomsnittslengden på Heldals feler fra 1850-årene er derimot kortere enn tilsvarende lengde på Isak Botnens feler. Vi ser at det finnes relativt store variasjoner i lengden hos de enkelte felemakerne, og spesielt hos Isak Botnen og Erik Johnsen Helland.

Overflatemålet på hardingfelene til Heldal angitt i cm² varierer fra 456 til 528, med 490 som et gjennomsnitt. Lavest gjennomsnittsmål finner vi på felene fra 1850-årene med 472, mens felene fra 1890-årene ligger høyest

med 504. Vi ser en økning i størrelsen fra 1850- til 1860-årene, før overflatemålet stabiliserer seg og øker først igjen i 1890-årene.

Overflatemål i cm²

<i>Felemaker</i>	<i>Gjennomsnitt</i>	<i>Variasjon</i>
Isak Botnen	470	378–513
Trond Flatebø	460	408–507
Johannes B. Tveit	480	425–518
Anders Heldal	490	456–528
Erik J. Helland	481	448–529

Her ser vi at felene til Heldal er størst, mens Tronda-felene er de minste. Igjen ser vi størst variasjon i størrelsen hos Isak Botnen, mens Heldals felar har minst variasjon.

Breddenålene til Heldal er relativt stabile, med unntak av den nedre bredden, som synes å være noe større på de eldste felene enn på de som er lagd etter 1870. Også den øvre bredden er litt større i den tidligste perioden, og er klart minst hos felene fra 1870-årene. Formen har med andre ord endret seg relativt lite over tid, men viser en tendens til utvikling i retning av felar som er litt smalere i formen, spesielt på nedre del.

Ser vi hele materialet under ett er hvelvingen relativt konstant, med unntak av felene fra 1850-årene, som er noe høyere hvelvet.

Formtall 1

<i>Felemaker</i>	<i>Gjennomsnitt</i>	<i>Variasjon</i>
Isak Botnen	133	90–162
Trond Flatebø	125	105–160
Johannes B. Tveit	131	114–158
Anders Heldal	144	117–187
Erik J. Helland	143	125–172

Formtall 2

<i>Felemaker</i>	<i>Gjennomsnitt</i>	<i>Variasjon</i>
Isak Botnen	71	57–83
Trond Flatebø	68	58–75
Johannes B. Tveit	72	65–78
Anders Heldal	74	65–86
Erik J. Helland	74	66–85

De to tabellene viser at felene til Trond Flatebø er høyest hvelvet, mens Heldal og Helland har de flateste felene. Vi legger også merke til at Tveits feler ligger en del nærmere opp til Isak-felene enn instrumentene til Heldal. Dette gjelder særlig når vi ekskluderer sarghøyden (formtall 1), noe som betyr at Tveit gjennomsnittlig har høyere sarger enn Heldal. Ved å ta med sarghøyden (formtall 2) blir forskjellene mellom disse felemakerne atskillig mindre, mens Tronda-felene fortsatt er de som har høyest hvelving.

Hardingfele, Trond Isaksen Flatebø 1760. Foto: Hardingfeleprosjektet.

Ser vi størrelse og form under ett er det særlig lengden på felekroppen som viser et visst samsvar mellom Isaks og Heldals feler. Når det gjelder overflatemål er Heldals feler noe større, noe som hovedsakelig skyldes at de er noe bredere. Heldal-felene er normalt en del mindre hvelvet enn Isaks feler, men de har høyere sarger, slik at forskjellene blir mindre om vi også inkluderer sarghøyden.

Materiale

I likhet med de aller fleste felemakerne på Vestlandet fram til 1900-tallet, brukte Heldal furu til lokket på felene sine. Dette skyldes trolig først og fremst at det på denne tiden nesten ikke fantes naturlig gran på Vestlandet sør for Romsdalen. Det var vanligvis gran som ble benyttet både til fiolinlokk og til lokket på hardingfelene fra Telemark og de fleste andre områdene på Østlandet. Når det gjaldt bunnen, brukte de fleste felemakerne på Vestlandet bjørk eller svartor. Materialet til sargene varierte atskillig mer, og her kunne man bruke både hegg og bjørk, som Heldal, men også selje eller frukttre. Til halsen var bjørk det vanligste materialet.

Antall strenger

20 av hardingfelene til Heldal har åtte strenger, mens fire feler har ni strenger, hvorav ei av disse på et senere tidspunkt har fått tilført en sjettede understreng. Ei fele har ti strenger, og ei fele har hele elleve strenger. Det kan ikke spores noen utvikling over tid når det gjelder antallet strenger.

Antall strenger

<i>Felemaker</i>	<i>Antall</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
Isak Botnen	20	1/1	3/0	1/2	12/13	1/1	2/3	-
Trond Flatebø	24	1/-	6/1	4/5	10/13	-/2	3/3	-
Joh. B. Tveit	19	-	-	1/-	13/13	1/-	4/6	-
Anders Heldal	26	-	-		20/20	4/3	1/2	1
Erik J. Helland	43	-	-	-	38/36	4/5	1/2	

Tallene viser henholdsvis det originale antallet strenger (til venstre for skråstrekken) og antallet slik felene framstår i dag etter at enkelte instrumenter har fått tilført ekstra strenger (til høyre).

Prosentandel

<i>Felemaker</i>	5	6	7	8	9	10	11
Isak Botnen	5/5	15/0	5/10	60/65	5/5	10/15	-
Trond Flatebø	4/-	25/4	17/21	42/54	-/8	13/13	-
Joh. B. Tveit	-	-	5/-	68/68	5/-	21/32	-
Anders Heldal	-	-		77/77	15/12	4/8	4/4
Erik J. Helland	-	-	-	88/84	9/12	2/5	-

Som tabellen viser, har alle felemakerne flest feler med fire understrenger. Lavest andel har Trond Flatebø (42 %) og Isak Botnen (60 %). Hverken Anders Heldal eller Erik Helland har feler med færre enn fire understrenger. Heldal skiller seg ellers ut ved å ha flest feler med originalt fem understrenger (15 %), mens Tveit har flest instrumenter med seks understrenger (21 %).

Øvrig konstruksjon

Alle felene til Heldal er skjefet med en tunge som løper fra halsen og deretter er limt fast i bunnen av fela. På ei av de udaterte felene er det i tillegg plassert en form for halskloss, men denne ser ut til å ha vært limt inn på et senere tidspunkt, trolig ved en reparasjon.

Når det gjelder *skjefing*, er alle felene til Anders Heldal, Isak Botnen og Trond Flatebø skjefet med en tunge inn i bunnen, mens 15 av Tveits 16 feler har denne formen for skjefing.

Hardingfelene til Heldal har alltid *bassbjelken* skåret ut av lokket, og ikke som en separat innlimt del. Det samme gjelder felene til Isak og Trond. Hos Tveit gjelder dette kun ti av felene, mens seks feler har *bassbjelken* innfelt i lokket.

Hele åtte av de 22 felene til Heldal hvor dette er undersøkt, har innlagte *lister* langs kantene. 14 av felene mangler slike lister. De er grunn til å bemerke at de fire eldste felene alle har listing, mens det kun er ei fele datert senere enn 1865 som har lister. Dette kan som tidligere nevnt indikere at listene må være tilført på et senere tidspunkt, trolig ved ulike reparasjoner.

Når det gjelder Tveits feler, har halvparten av instrumentene listing, men også her er listene trolig lagt inn senere. Ingen av felene til Isak og Trond har opprinnelig hatt listing.

Felehode

Hele 21 av felene til Heldal har snekke som ender i en skroll, mens fem av felene er utstyrt med kvinnehode. I tillegg finnes et slikt hode på en uregistrert fele i privat eie i Minnesota, som jeg har fått tilsendt bilder av. Denne fela er tatt med i tabellen under.

Felene utstyrt med kvinnehode strekker seg over en periode på 30 år fra 1862 til 1892 og opptrer tilsynelatende ganske tilfeldig i materialet. Dette er derfor ikke noe han gjorde i en spesiell periode. Hodene på Heldal-felene representerer som nevnt en viss forskjell i stil, noe som kan styrke mistanken om at ett eller flere av hodene kan være hentet fra feler bygd av Isak Botnen.

Felehodet hos utvalgte felemakere på Vestlandet

<i>Felemaker</i>	<i>Årstall</i>	<i>Antall</i>	<i>Menneske</i>	<i>Grotesk/dyr</i>	<i>Løve</i>	<i>Skroll</i>
Isak Botnen	1669–1759	20	12	1	-	7
Trond Flatebø	1713–1772	24	3/4	9	-	11
Anders Leite	1761–1834	3	-	-	-	3
Anders Kleive	1761–1807	3	-	-	-	3
Johannes B. Tveit	1786–1847	19	-	-	-	19
Anders Heldal	1811–1897	26	6	-	-	20

Vi ser at seks (23 %) av Heldals hardingfeler har menneskehode, mens hele tolv (60 %) av Isak Botnens feler har et slikt hode. Bortsett fra ei enkelt fele av Trond Flatebø, som har et mannshode øverst på snekka, er alle menneskehodene i dette materialet utformet som kvinnehoder. Tveits feler har utelukkende skroll. Det samme gjelder felene til Anders Leite og Anders Kleive, mens Trond Flatebøs hoder varierer mellom menneske (17 %), dyr/grotesk (38 %) og skroll (46 %).

Det karakteristiske kvinnehodet på Isaks feler har vært regnet som et viktig kjennetegn på hans felemakerarbeid. Når det opptrer et lignende hode også på andre feler, har dette gjerne blitt tolket slik at snekka og felehodet trolig må være hentet fra ei Isak-fele. For å kunne si noe om dette har jeg sett litt nærmere på kvinnehodene på felene fra Botnen i Hardanger og Anders Heldals hardingfeler.

Typer kvinnehode

<i>Felemaker</i>	<i>«Isak-hode»</i>	<i>Atypisk hode</i>	<i>Ubestemt type</i>
Isak Botnen	10	1	1
Isak Tronsen	1	-	-
Trond Flatebø	3	1	-
Anders Heldal	5	1	-

Kvinnehode, usign. Isak-fele. Foto: Hardingfeleprosjektet.

Blant Isak Botnens tolv feler med kvinnehoder, finner vi det karakteristiske Isak-hodet på ti av felene. Ei fele har et noe annerledes kvinnehode, mens det på ei fele foreligger for dårlige fotografier til at dette lar seg bestemme.

Ser vi på kvinnehodene hos Trond Flatebø, har tre av de fire felene i store trekk det samme hodet som vi finner hos Isak. Det er vanskelig å si om dette er hoder som opprinnelig er lagd av faren, eller om Trond har prøvd å kopiere farens felehoder. Ei av felene til Trond Flatebø har et noe annerledes felehode, men dette er ikke likt det avvikende kvinnehodet vi finner hos Isak. Også ei fele signert Isak Tronsen

1756, som trolig kan være et instrument som Isak lagde til sitt barnebarn med samme navn, har det karakteristiske Isak-hodet.

Fem av hodene på Heldals feler er mistenkelig lik Isaks karakteristiske kvinnehode, mens hodet på ei av felene har en noe avvikende utforming.

Denne skiller seg likevel en god del fra de to annerledes hodene til henholdsvis Isak og Trond. Det er nærliggende å tolke dette slik at det kan være hoder fra Isak-feler som Heldal har benyttet på fem av felene sine, mens den sjettede fela med kvinnehode kanskje representerer hans eget forsøk, eller forsøket til en treskjærer han har samarbeidet med, på å skjære ut et lignende hode.

Gripebrett

Som jeg tidligere har vist, har ei av Heldals feler gripebrett av hel beinplate med inngraverte geometriske motiver (type1a). 16 av felene har gripebrett av hel beinplate med inngraverte geometriske motiver som midtfelt, men i tillegg langsgående felter av horn, tre eller perlemor på begge sidene (type1b). Seks av felene har gripebrett med mosaikk sammensatt til ulike geometriske figurer av små biter av bein, hardt tre eller perlemor, innlagt på tresokkel (type2). To av felene har biter av perlemor, bein, tre eller horn nedfelt i en plate av hardt tre eller horn, hvor bitene er satt sammen slik at de danner forskjellige figurer, som regel blomster- eller bladfigurer (type3). Ei fele har helt udekorert gripebrett, men med små trekanter i perlemor innfelt ved enden (type4).

Gripebrett hos felemakere på Vestlandet - antall (prosent)

<i>Felemaker</i>	<i>Antall</i>	<i>Type1a</i>	<i>Type1b</i>	<i>Type2</i>	<i>Type3</i>	<i>Type4</i>
Isak Botnen	19	-	12 (63)	7 (37)	-	-
Trond Flatebø	24	-	9 (38) ⁵	18 (75)	-	-
Anders Leite	3	2 (67)	1 (33)	-	-	-
Anders Kleive	4	2 (50)	-	2 (50)	-	-
Joh. B. Tveit	17	2 (12)	10 (59) ⁶	3 (18)	1 (6)	3 (18) ⁷
Anders Heldal	25	1 (4)	16 (64) ⁸	6 (24)	1 (4)	1 (4)

5. Tre av felene har todelt gripebrett av henholdsvis typ1b og typ2 og følgelig registrert i begge kategoriene.
6. To av felene har todelt gripebrett av henholdsvis typ1b og typ4.
7. Ei av felene har innfelt en blomst nederst på det udekorerte gripebrettet (typ4).

Sammenligner vi med et utvalg andre felemakere på Vestlandet, ser vi at Heldal har omtrent samme prosentandel gripebrett av type1b som Isak Botnen, og at dette er den klart vanligste typen hos begge. Det samme gjelder i stor grad Johannes B. Tveit, som likevel ligger litt lavere i prosentandel. Hos Trond er derimot gripebrett type2 klart vanligst, mens Anders Kleive og Anders Leite skiller seg noe ut ved å ha henholdsvis to av tre og to av fire gripebrett av type1a. Her må det imidlertid understrekes av vi kun har bevart et fåtall feler av disse to felemakerne.

Dekor på felekroppen

Doble kantstreker på lokk og bunn påført med tusj finnes på hele 23 av Heldals feler. På 16 av felelokkene og 18 av bunnene er feltet mellom kantstrekene utfylt med en prikk- eller strekdekor. Ei fele har felt med innlagte trekantbiter av perlemor både på lokk og bunn, mens to har perlemorinnlegg enten på lokk eller bunn. Halvparten av felene har i tillegg en midtrose tegnet på lokket, mens slike ikke finnes på bunnen. På ei av felene (1862) er midtrosen noe mer rombeformet, og den er utformet ved at perlemor er nedfelt i lokket.

Ei fele skiller seg klart ut ved å ha en form for Telemark-rosing i moderne stil både på lokk og bunn, samt på sargene, som ellers er udekorert på Heldal-felene. Det er svært tvilsomt om denne fela, som også har gripebrett og strengeholder av nyere telemarkstype, opprinnelig er lagd av Heldal.

Usign. Isak-fele. Foto: Hardingfeleprosjektet.

Sammenligner vi med felene til Johannes B. Tveit, bruker Heldal noe oftere utfylling mellom kantstrekene både på lokk og bunn. Mens Heldal har en midtrose på lokket på halvparten av felene, har Tveit dette på knapt en firedel av sine feler. Ingen av dem benytter midtrose på bunnen.

Bruken av midtrose på lokket er et stiltrekk som synes å være arvet fra felene til Isak Botnen og Trond Flatebø, som hadde slike på lokket på mange av instrumentene sine. For Isak gjelder dette ca. halvparten av de undersøkte felene, mens andelen hos Trond ligger noe lavere.

Sammenfattende vurderinger

*Tunge inn i bunnen, Isak Botnen
1720. Foto: Hardingfeleprosjektet.*

Undersøkelsen min viser at flere stiltrekk er relativt felles hos Anders Heldal og Isak Botnen, men samtidig er det også noen klare forskjeller mellom felene deres. Det er særlig når det gjelder dekoren at vi finner flest fellestrek mellom de to felemakerne. Hos begge to finner vi som regel doble og ofte utfylte kantstreker både på lokk og bunn og gjerne en midtrose på lokket, mens bunnen ellers er helt udekorert. Felehodet består enten av et kvinnehode eller en skroll. På Heldals feler kan felehodet i flere tilfeller også være hentet fra opprinnelige Isak-feler. Gripebrett av type1b er den klart vanligste typen hos begge, og både Botnen og Heldal har oftest fire understrenger på felene sine.

Når det gjelder konstruksjonen, bruker både Heldal og Isak tunge fra halsen og inn i bunnen som skjefting, bassbjelken er skåret ut av selve lokket, og

felene har ikke listing. Dette er imidlertid mer allmenne stiltrekk som karakteriserer det aller meste av hardingfelebyggingen fram til første halvdel av 1800-tallet.

Ser vi på størrelsen og formen, er det særlig lengden på felekroppen som er relativt lik, men Heldals feler er noe bredere i formen. Felene hans også er en del mindre hvelvet enn Isak-felene. Inkluderer vi sarghøyden blir hvelvingen likevel atskillig mer lik.

Det som først og fremst skiller de to felemakerne er at Heldals feler er noe bredere og har høyere sarger. Dette gjelder hovedsakelig for felene han bygde etter 1860. Fem av Isaks feler (25 %) har færre enn fire understrenger, mens Heldal har ingen slike feler.

Det synes likevel å være en rimelig dekning for å kunne hevde at Anders Heldals felemakerarbeid på en del områder representerer en videreføring av felene til Isak Botnen. Men Heldal har gradvis videreutviklet felene når det gjelder størrelse og form, samt til en viss grad standardisert antallet understrenger til fire, selv om 20 % av felene hans har fem eller flere understrenger.

Samtidig må det understrekes at noen av de nevnte fellestrekene også gjelder Johannes Bårdsen Tveits feler. Når det gjelder lengden, størrelsen og hvelvingen ligger Tveits feler til og med nærmere opp til Isak enn Heldals instrumenter, mens antallet strenger er relativt likt. Men på Tveits feler finner vi verken kvinnehode eller midtrose på lokket, og han bruker noe

Usign. fele av Johannes B. Tveit. Foto: Hardingfeleprosjektet.

oftere enkle kantstreker. I tillegg finner vi langt oftere listing og innfelt bass-bjelke hos Tveit, men dette kan godt være gjort på et senere tidspunkt.

Konklusjonen må derfor bli at både Heldal og Tveit på flere områder representerer en ganske tydelig videreføring av vestlandsfelene slik de ble utviklet hovedsakelig av Isak Botnen og Trond Flatebø. Heldals feler er mest lik Isak-felene i dekoren, spesielt når det gjelder felehodet, kantstrekene, bruken av midtrose på lokket og utformingen av gripebrett og strengeholder. Ser vi derimot på størrelsen, formen og konstruksjonen, har Tveits feler like mye til felles med felene til Isak Botnen som Heldal-felene.

Vestlandsfelenes svanesang

Gjennom felemakervirksomheten til Johannes Bårdsen Tveit og Anders Heldal fikk Vestlandet på 1800-tallet videreført en felemodell som på mange måter bygde på Botna-felene og spesielt felene til Isak Botnen. Noe av det samme skjedde i Valdres med Botna-felene, men her var det først og fremst de høyhvelvete, ofte litt mindre og noe annerledes dekorerte Trondafelene som felemakerne videreførte fram til midten av 1800-tallet (Aksdal 2009:123f). I tillegg tyder mye på at flere av disse felene som fant veien østover, ble dekorert av lokale rosemalere i Valdres (op.cit. s.181f). I tillegg til Valdres, ser vestlandsfelene også ut til å ha hatt et nedslagsfelt i Numedal og spesielt Sigdal, der feler i eldre vestlandsstil ble bygd langt utover på 1800-tallet av felemakere som Jakob Torgersen Mobråten (1826–1891) og Elling Hansen (1818–et.1849).

Vestlandsfelene framsto lenge som et klart alternativ til den moderne Telemarks-fela som ble fullt utviklet av brødrene Erik Johnsen Helland (1816–1868) og Ellef Johnsen Steintjønndalen (1821–1876) i Bø ved midten av 1800-tallet. Som vi tidligere har vist til, foretrakk mange spelemenn fra Vestlandet Tveita- og kanskje særlig Heldal-feler. Men utenfor Vestlands-bygdene fikk disse felene neppe noen vesentlig utbredelse. Arne Bjørndal skriver riktignok at Heldals feler også ble solgt til Telemark og Valdres, og at en telemarking en gang bestilte hele seks feler av ham

(Bjørndal 1949:3). Det er imidlertid dokumentert relativt få spor av Heldal-feler på Østlandet.

Selv om både Tveit og spesielt Heldal til en viss grad videreutviklet vestlandsfelene, representerte denne utviklingen en svært moderat fornying i forhold til det som skjedde med hardingfela i Telemark. Mens man på Vestlandet holdt på den stort sett udekorerte felekroppen, begynte man i Telemark å produsere feler med kroppsrosing inspirert av motiver kjent fra norsk folkekunst. I tillegg hentet man inn det aller mest nasjonale symbolet, Den norske løve, som felehode, og man forlot samtidig de karveskurd-inspirerte geometriske motivene på strengeholder og gripebrett og la i stedet inn blomstermotiver i noe forskjellige varianter, ofte i form av roser. Den nye hardingfeletypen som ble utviklet i Telemark var på denne måten langt mer i pakt med de sterke nasjonale strømningene som karakteriserte den nasjonalromantiske perioden. Samtidig var denne felemodellen noe større og flatere, med mindre åpninger til lydhullene, og følgelig mer lik den europeiske fiolinen i utforming. På denne måten ble hardingfela også mer attraktiv som et instrument benyttet av fiolinister.

Vestlandsfelene ble gradvis mer og mer utfordret av Telemarks-felene, og omkring 1900 ser vi klare tendenser til at telemarksmodellen er på vei inn også på Vestlandet. Til tross for at den eldre vestlandsfeletypen ble videreført av felemakere som Knut Nilsen Øvretveit (1846–1924) fra Lindås og Knut Myrland (1851–1947) fra Samnanger, var tiden snart ute for disse hardingfeletypene, og telemarksfelene tok nå helt over markedet både på Vestlandet og i østlandsbygdene (Aksdal 2009:147f).

Litteratur

- Aksdal, Bjørn (1999): «Hardingfeleprosjektet: Mål – metoder – materiale», i Hans-Hinrich Thedens (red.): *Norsk folkemusikklag. Skrift nr. 12 - 1999*. Oslo.
- Aksdal, Bjørn (2005): «Isak-feler og Tronda-feler – felemakerne fra Botnen i Hardanger», i Hans-Hinrich Thedens (red.): *Norsk folkemusikklag. Skrift nr. 18 - 2004*. Oslo.

- Aksdal, Bjørn (2007): «Den norske hardingfela – dokumentation och forskning kring ett musikinstrument», i Stefan Bohmann, Dan Lundberg & Gunnar Ternhag (red.): *Musikinstrument berättar. Instrumentforskning i dag*. Gidlunds förlag. Stockholm.
- Aksdal, Bjørn (2009): *Hardingfela – felemakerne og instrumentets utvikling*. Tapir akademisk forlag, Trondheim.
- Aksdal, Bjørn (2022): «Signert Anders Heldal», artikkel i *Folkemusikk nr. 3/2022*. Utgitt av FolkOrg, Oslo.
- Bjørndal, Arne (1949): «Felemakar Anders Askildson Heldal», i *Frå Fjon til Fusa. Årbok for Nord- og Midthordland sogelag 1949*. Bergen.
- Brun Larsen, Christian (2011): «Ole Bulls gode venn. Felemaker Anders A. Heldal, 1811–1897», i: *Bergensposten nr. 2, juni 2011*. Statsarkivet i Bergen.
- Gurvin, Olav (red.) (1960-1963): Norsk folkemusikk. Serie I. Hardingfeleslåttar. Band III–IV. Universitetsforlaget, Oslo.
- Storesund, Asbjørn (1999): «Noen trekk ved utviklingen av hardingfela i Telemark fram til 1870-åra», i Hans-Hinrich Thedens (red.): *Norsk folkemusikklag. Skrift nr. 11 - 1999*. Oslo.